

פרנסה מתלמוד תורה

שיטת הרמב"ם בנוגע לפרנסה מלימוד תורה ידועה ומובאת בהרחבה בהלכות תלמוד תורה פרק ג הלכות י"א ובפירושו למסכת אבות בפרק ד משנה ו. בשורות הבאות נעיר רק על שתי נקודות מתוך נושא זה- 1. נפנה למקורות נוספים בשיטת הרמב"ם בנושא. 2. נזכיר בקצרה את הטענות המרכזיות שעלו בקרב החולקים על שיטת הרמב"ם בעניין זה.

שיטת הרמב"ם

כאמור, דברי הרמב"ם בפירושו למשנה ובהלכות תלמוד תורה חדים וברורים. יתכן ובדבריו בפירוש המשנה רמז בביקורתו לשיבות בבל ולנוהג של תשלום מיסים קבוע לתלמידי החכמים שם. הרמב"ם מסביר את שיטתו בכך שקבלת משכורת עבור לימוד תורה גוררת חילול ה' שהיא לימוד תורה הופך להיות כאחד המקצועות (מתוך פירוש המשנה באבות):

כבר רציתי לא לדבר בזה הציווי, לפי שהוא מבואר, ולידעי גם כן שדברי בו לא יאותו לרוב הגדולים בתורה, ואולי לכולם; אבל אומר ולא אחוש, מבלי לשאת פנים למי שקדם ולא למי שנמצא. דע, כי זה כבר אמר: אל תעשה התורה קרדום לחפור בה, כלומר: אל תחשבה כלי לפרנסה, ובאר ואמר שכל מי שיהנה בזה העולם בכבוד תורה שהוא כורת נפשו מחיי העולם הבא. והעלימו בני אדם עיניהם מזו הלשון הגלויה, והשליכוה אחרי גוים, ונתלו בפשטי מאמרים שלא הבינום - אני אבארם - והטילו להם חוקים על היחידים ועל הקהילות, ועשו את המינויים התוריים לחוק מכסים, והביאו בני אדם לסבור שטות גמורה, שזה צריך ומחוייב, לעזור לחכמים ולתלמידים ולאנשים העוסקים בתורה ותורתן אומנותן. וכל זה טעות, אין בתורה מה שיאמת אותו, ולא רגל שישען עליה בשום פנים...

לפי שהם יחשבו התורה למלאכה מן המלאכות אשר מתפרנסים בהן, ותתבוזה אצלם, ויהיה עושה זה "דבר ה' בזה".

בדברי הרמב"ם אנו מוצאים איגרת ותשובה העוסקים בנושא זה:

שאלה בדבר הבאור של עשרה בטלנין (ומה שאמר) הירושלמי (מגילה פ"א ה"ו) בטילים ממלאכתן לבית הכנסת. התשובה: ירצו בזה, שיהיו באותו מקום עשרה אנשים מוכנים לצרכי צבור וכאשר יהיה שם דבר מצוה או ענין מעניני הצבור יבטלו ממלאכתם ויבואו לבית הכנסת. ולכן אמרו עשרה בטלנין ממלאכתן ולא אמרו עשרה בטלנין שאין להם מלאכה...

הרמב"ם לא הסביר שעשרת הבטלנים היו מקבלים משכורת מהציבור כדי שלא יעבדו. אלא מדובר על כשרה מתנדבים המפסיקים עבודתם כדי להתעסק בצורכי ציבור. יש שהצביעו על סתירה פנימית בדברי הרמב"ם ביחס לדבריו בסיום הלכות שמיטה ויובל:

ולמה לא זכה לוי בנחלת ארץ ישראל ובביזתה עם אחיו מפני שהובדל לעבוד את י"י לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים שנאמר יורו משפטיו ליעקב ותורתך לישראל, לפיכך הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוהלין ולא זוכין לעצמן בכח גופן, אלא הם חיל השם שנאמר ברכ י"י חילו, והוא ברוך הוא זוכה להם שנאמר אני חלקך ונחלתך.

ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני יי לשרתו ולעובדו לדעה את יי והלך ישר כמו שעשהו האלהים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבים אשר בקשו בני האדם הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה י"י חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים ויזכה לו בעה"ז דבר המספיק לו כמו שזכה לכהנים ללוים, הרי דוד ע"ה אומר י"י מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי. (יג, יב-יג)

יש שהבינו שדבריו כאן סותרים את דבריו בהלכות תלמוד תורה- יש רשות לכל מי שרוצה לפרוק את חשבונות העולם הזה ולעסוק רק בענייני עבודת ה'. לנקודה זו התייחס הרדב"ז בפירושו על אתר ודייק ברמב"ם בצורה שונה:

ולמה לא זכה לוי וכו' עד סוף הפרק. הוא מיושר דעתו וסברתו ז"ל ודקדקתי בדבריו ז"ל שכתב ויזכה לו בעוה"ז דבר המספיק לו שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו ולא שישליך עצמו על הציבור. ועיין במה שכתב בפירוש משנת ולא קרדום לחתוך בו:

יש לציין שכפי שהרמב"ם החמיר בעניין פרנסה מלימוד תורה, הוא גם החמיר בכבוד תלמידי חכמים. הרמב"ם מדגיש בדבריו בהלכות תלמוד תורה וכן בפיהמ"ש את החובה לכבד את תלמידי חכמים ובכך גם לעזור בפרנסתם. בתוך כך הרמב"ם כותב שיש לאפשר לתלמיד חכם לסחור ראשון, לתת לו הקלות ובכלל זה גם פסיקה מרחיבה בסוגיית פטור תלמידי חכמים ממיסים.

בדברים אלו אין מתן פרנסה ובכך גרימת חילול ה' אלא נתינת כבוד לחכם¹. לאור כך מסתברים דבריו של הרב קאפח שהאיסור הוא על פרנסה אך לא על קבלת מלגה. כאשר הדבר נועד לעידוד ולהראות כבוד אין בכך איסור (שו"ת הריב"ד ספר המדע סימן כב, וכן בסימן כג):

תשובה: לי נראה כי מלגה איננה פרנסה אלא מענק, ואין איסור לקבל מענק אף לתלמיד חכמים¹, מה שלדעת הרמב"ם האיסור הוא להתפרנס מן התורה,

והדברים נראין ברורים². בכ"ר יוסף קאפח

איגרת נוספת היא לתלמידו האהוב של הרמב"ם ר' יוסף, שהתייעץ עמו בעקבות הצעה שהוא קיבל (ראה אגרות הרמב"ם מהדורת שילת ח"א עמוד שיא):

ואשר הזכרת בדבר הליכתך לבגד – היני נותן לך רשות לפתוח בית מדרש וללמד ולפסוק הלכה, ועם זה תתמיד בלימוד החיבור בע"פ. אבל חוששני לך שמה יארע לך סכסוכים עמהם תדיר, ולא תהיה שום תוצאה טובה חוץ מהסיכסוכים, ועוד אם תתמסר להוראה – יבטל מסחרך, ולקבל מהם שכר – לא איעצך, אלא אפילו דרהם (מן מטבע) אחד מחייטות, או נגרות, או אריגה בתור שכר שכיר – טוב בעיני מרשות ראש הגלות. ואם תעשה עמם פרקמטיא – תרד מנכסך, ואם תקח מהם – תתבזה. עצתי היא שתעשה עיקר יגיעתך המסחר ולמוד הרפואה, ובאותו הזמן תתעסק בתלמוד תורה אמיתי...

הרמב"ם לא כותב שיש איסור בדבר, אך שיטת הרמב"ם ברורה שלא ראוי לעשות כן. בעקבות כך יש שהקשו על דברי הרמב"ם מדוע לא הזכיר את פסקו בהלכות תלמוד תורה. נעיר על הצעת הרב שילת בביאור נקודה זו:

שורה 9 שאם תצטרך ללמד זכו ולקחת מהח לא איעצך אלא זח אחד זכו – ע' פיהמ"ש אבות ד, ז, נדרים ד, ג, ה' תלמוד תורה א, ז, שם ג, י"א, ה' זכיה ומתנה יב, יז, לעיל רי, ז, ובהערות המשלימות שם. ובנעט כתב: "ויש לתמוה שהרמב"ם לא הזכיר כאן את איסור ההנאה מדברי תורה שעמד עליו בתוקף בפירושו על אבות". אך אין כאן תימה. הרמב"ם מודה ש'שכר בטלה דמוכח' מותר, כמבואר בגמ' כתובות קה, וכך פסק בהל' סנהדרין כג, ה. ובכלל 'שכר בטלה דמוכח' הוא גם כאשר לאדם יש מקצוע שהוא מתפרנס ממנו, ובאים אליו ומבקשים למד אותנו תורה או דון לנו בקביעות, ואנו ניתן לך משכורת קבועה על בטלתך מעסק פרנסתך. וכך פסק בהל' שקלים ד, ז, שדייני גזילות שבירושלים היו מקבלים משכורת קבועה מכספי הציבור. ומה שחושב הרמב"ם לאיסור ולחילול השם הוא, כאשר היוזמה לבקש שכר או תרומות על לימוד תורה באה מאי-התורה עצמו, שזוהי עשיית התורה קרדום לתפור בו, והורדתה לדרגת מלאכה מהמלאכות ואף למטה מזה. מכל מקום, רצוי יותר, ומידת חסידות, לא להיזקק למשכורת מדברי תורה כלל, אפילו באופן המותר, ואפילו לפי יוזמתם של אחרים, כי מכל מקום יש בזה משום הפסד מסויים מיקרת 'אהבת המעלה' שבין רב לתלמיד (ע' פיהמ"ש אבות א, ו). שהיא כולה ערך, ונקיה מכל תערובת של צורך (השוה, לעומת זאת, היחסים המתוארים לעיל: 'והצטרכותו לבריות' וכו'). וזהו מ"ש הרמב"ם בהל' תלמוד תורה, ג, יא (וכן בפיהמ"ש שם לגבי הלל הזקן וחבריו). ולפי זה יועץ הרמב"ם לתלמידו שאמנם ילמד תורה (ע' שורה 4 והערה 6), אך רק בדרך התנדבות, לתלמידים מעוניינים, ולא ש'יצטרך ללמד', בשכר.

החולקים על הרמב"ם

בנושא זה רבים חלקו על דברי הרמב"ם, ובשורות הבאות נציג בקצרה את הגישות העקרוניות השונות שעלו כנגד דברי הרמב"ם. הכסף משנה (הלכות תלמוד תורה) האריך לחלוק על הרמב"ם:

כל המשים על לבו וכו'. רבינו ז"ל הרחיב פיו ולשונו בפירוש המשנה פ"ד דמסכת אבות על ההספקות שנותנין גם לתלמידים גם לרבנים. וגם כי נראה מדבריו שרוב חכמי התורה הגדולים שבאותו זמן או כלם היו עשים כן וגם פה אזדא לטעמיה... וכנגד כוונת הרוחת הממון אמר ודאשתמש בתגא חלף וכאן נכללות כל הנאות ד"ת. וה"מ המכוין בהתחלת לימודו לכוונות האלה או שאפשר לו להתפרנס בלא שיטול שכר תלמודו אבל אם למד לשם שמים ואח"כ אי אפשר לו להתפרנס אם לא יטול שכר מותר... ואלמלא כן ה"ו היינו כאובדים בעניינינו ואין לך צורך ציבור גדול ממה שצריכין להעמיד ביניהם מורה צדק גם לתלמידים ימלאו מקומו בהפרדו מן העוה"ז וכופין אלו לאלו על החקים הקבועים על כך... ואחרי הודיע ה' אותנו כל זאת אפשר לומר שכוונת רבינו כאן היא... ואפילו נאמר שאין כן דעת

¹ כמו כן נעיר על דברי הרמב"ם בנוגע להיתר קבלת שכר על הוראת תורה שבכתב (הלכות ת"ת א, ז).

רבינו אלא כנראה מדבריו בפירוש המשנה קי"ל כל מקום שהלכה רופפת בידך הלך אחר המנהג. וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבינו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הצבור וגם כי נודה שהלכה כדברי רבינו בפירוש המשנה אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום עת לעשות לה' הפרו תורתך שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי והיתה התורה משתכחת ח"ו ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק ויגדיל תורה ויאדיר:

עיקר הדיון בדברי הכסף משנה נוגע לראיות השונות שהביא הרמב"ם מסיפורי התנאים והאמוראים. הכסף משנה מסביר אחרת את הגמרא ומקשה על דברי הרמב"ם. בעניין זה ראה את תשובות הרב קאפח במהדורתו למשנה תורה ביחס לדברי הכסף משנה והתשב"ץ (ח"א קמז-ח)². הרב קאפח בפירושו מציע שכדי ליישב את מנהג העולם עם שיטת הרמב"ם ניתן רק לטעון כי 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'. סיום דברי הכסף משנה מעיד על הטעם העיקרי בהסבר המציאות. את שינוי זה ניתן להסביר במספר דרכים אך נראה שהפוסקים מעירים בעיקר על ההבדל במציאות בין דורות הראשונים ודורות האחרונים. הדבר נוגע למצב התורה ובעיקר בשינוי במציאות ובצורך בהשקעה בלימודי החול. האגרות משה הרחיב במספר תשובות בנושא ואף כתב על החובה להתפרנס מלימוד תורה ולא ללמוד לימודי חול. ונביא חלק מדבריו בנושא (וראה גם את סיכום הדעות בשו"ת יביע אומר ח"ז יו"ד סימן יז):

ולכן הוא דין ברור ופשוט שנתקבל בכל הדורות אם מדינא אם מתקנה דעת לעשות לה' הפרו תורתך שמוטר לעסוק בתורה ולהתפרנס מקבלת פרס או ממה שהוא מלמד תורה לאחרים או שהוא רב ומורה הוראה, ואין להמנע מזה אפילו ממדת חסידות. ואני אומר כי אלו המתחסדים מצד שיטת הרמב"ם הוא בעצת היצה"ר כדי שיפסיק מללמוד ויעסוק במלאכה ובמסחר וכדומה עד שלבסוף הם שוכחים אף המקצת שכבר למדו ואינו מניחם אף לקבוע זמן קצר לת"ת, כי אם הראשונים כמלאכים אמרו שא"א לעסוק בתורה ולהחכים בה כשיעשה מלאכה להתפרנס ממעשה ידיו, כ"ש בדורנו דור יתמא דיתמי וגם אין לנו הנשים צדקניות שירצו לסבול עוני ודחקות כבדורותם, שודאי א"א לשום אדם להתגאות ולומר שהוא יכול לעשות מלאכה ולהחכים בתורה... ומי יתן והיו נמצאים אנשים מתנדבים לפרנס הרבה ת"ח היו מתרבים בני תורה גדולי ישראל ובעלי הוראה כרצון השי"ת שאין לו בעולמו אלא ד' אמות של הלכה. ידידו מברכו בכוח"ט, משה פיינשטיין. (יו"ד ח"ב, קטז)

ולכן למעשה אם אפשר להשפיע עליהם שישארו בישיבה ללמוד תורה ולא ידאגו בענייני פרנסה כלל, ככל אלו הרוצים ללמוד תורה, שהוא מחמת עצם לימוד התורה, צריך להשתדל להשפיע עליו. אבל אם לא אפשר להשפיע עליו שישארו תלמיד בישיבה - באופן שלא ידאג על פרנסתו לאחר הרבה שנים ויבטח בהקב"ה לעניין פרנסתו - אף אם אפשר להשפיע שישארו עוד שנה ושנים, משום שלא יפסיד כלום, צריך להתבונן הרבה... וגם הרי אפשר שאחרי שילמוד בישיבה עוד שנה ושנים יתחזק ליבו לתורה וישארו בן תורה לעולם...

וגם צריך לידע כי רבותינו הראשונים שעסקו ברפואה היה לימודם מספרי רפואה שחברו איזה רופאים גדולים, או מרופא גדול אחד מפורסם בביתו. וגם לא הוצרך ללימודים אחרים לזה, וכמעט שלא ביטלו מלימוד התורה. ובזה"ו לא שייך זה, כי צריך דווקא לבתי ספר שלהם, וגם צריך ללימודים אחרים וג"כ לימודים אחרים אלה הם דווקא בבתי ספר שלהם, שהוא לפרוש מלימוד התורה וגם רוב היום להיות בחבורה אחרת שלא שייכי לתורה כלל וגם לא למושגי התורה...

בדברי האחרונים ניתן למצוא גם מספר שיטות שחולקות עקרונית על הרמב"ם. הגר"ז מתייחס לשתי מחלוקות העולות בין התנאים שנוגעות בשאלה זו. מחלוקת ראשונה מופיעה במסכת ברכות (להב) בין רשב"י ובין ר' ישמעאל שטוען שיש להנהיג בהם מנהג דרך ארץ. הגמרא מסיימת שרבים עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם. מחלוקת שנייה מופיעה במשנה במסכת קידושין (ד,יד) בין רבי מאיר הסובר שלעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה ובין רבי נהוראי שאומר שמניח הוא כל אומנות ואיני מלמד את בני אלא תורה. הגר"ז סובר שדברי הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל מעידים על שתי אפשרויות:

² וראה גם את דברי הבית יוסף ביו"ד סימן רמו וכן את דברי הב"ח ואת פסיקתו בשולחן ערוך.

חדושי מרן

חיי שרה

רי"ז הלוי

לא נחבא ר' נבואה כל לחנוך על דברי ר' יצחק שמקודם דקאמר לשלם ילמד דאם את בנו אומנת נקי וקלה, וזה יקלא דברי בערובין דף י"ג אמרין דר' יצחק הוא ר' נבואה בעלמו, וז"ל אפטר שיחלקו ר' יצחק עם ר' נבואה, ועוד דאם כל לחנוך על ר' יצחק על הא דקאמר דילמד דאם את בנו אומנת, מהו הלשון דלוי מלמד את בני, והספן י"ב. והנראה לומר בצ"ח דבר, דכנה נכרית דף ל"ב ח"ר ואספת דגן מה ח"ל לפי שנאמר לא ינש ספר החורה הזה מפקד יכול דברים ככחן ח"ל ואספת דגן נהג בן מנהג דרך ארץ דברי ר' יצחק ושמעאל רש"י אומר אפטר דאם חורש בשעת הירוש ובי חורש מה תהא עלי חלא זמן שישאל עיניו רטוי של מקום מלאכה נעשית עיי אחרים שנאמר ועמדו זרים ורש לאנכס וגו' וזמן שאין ישראל עיניו רטוי של מקום מלאכה נעשית עיי עמון שאל ואספת דגן ובי חורש אביו הרבה עשו כר"י ועלמה בידן כרשב"י ולא עלמה בידן, והצ"ח דלדע

רשב"י לא הותר לבעל מלמוד אף עשה אהת, והקרא דואספת דגן היינו עיי אחרים, ולר"י נאמר בך קרא דואספת דגן ההוא לבעל מלמוד כשנל עסק דרך ארץ, ואביו דקאמר הרבה עשו כר"י ועלמה בידן, משמע דקפסוק הילכתא כר"י דקרא דואספת דגן הוא לומר הנהג בהן מנהג ד"ל. והנה ברמב"ם פ"י מהל' שמיטה ויובל הי"ג ז"ל ולא שבע לוי בלנד חלא כל חיש ואיש מכל צחי הטלס אשר נדנה רוחו אוחו והצניו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולטובו לדעה את ה' וכלך ישר וכו' וספק מעל טארו עול החשנות הרבים אשר נקשו בני האדם כרי זה נחקש קוש קדשים ויביי ה' חלקו ונחלתו לפולס ולעולמו עולמים ויחכה לו בעה"ז דבר המספיק לו כמו שזכר לכהניס ללוים וכו' עכ"ל, וכמדומני שראיתי בשם הגרי"א שמקור דברי הרמב"ם ח"ל מפני שזו היא מדרשו של רשב"י וחבריו, ולמדנו מה דאפי"ג דלפיסקא הילכתא כר"י והנהג בהן מנהג ד"ל, מ"מ גם זו המדה של רשב"י

וחבריו מדה ביה, ואם כל איש מכל צחי עולם להתנהג במדה זו אינו לריד לשום דבר בעה"ז כי ה' יחכה לו בעה"ז דבר המספיק לו בני שום השחלות מלכו כלל, ולפי"ז נראה דכן הן דברי ר' יצחק ור' נבואה בשנייה במשנה, דר"מ קפסוק הילכתא דילמד דאם את בנו אומנת נקי וקלה, והיינו כר"י והנהג בהן מנהג ד"ל, ודברי ר' נבואה הם דבר אחר לגמרי, דאפי"ג שכן הוא הדין ללמד את בנו אומנת, חל הכי יש שד מדה אחרת וז"ל מדה רשב"י וחבריו שגם זו מדה היא כמו שכחנו מדברי הרמב"ם, ולכן מניח הוא כל אומנות שבעולם ואינו מלמד את בנו חלא חורה, וקחשיב היתרונות שיש במדה זו לנבי מדה ר"י של מהג בהן מנהג ד"ל, ולפי"ז ח"ן רומי"א מדברי ר' נבואה על דברי ר' יצחק, כי שניהם מחלימים זה עם זה, וגם מביאר הלשון של אינו מלמד את בני, דלענין ההלכה היא כדברי ר' יצחק בשנייה למטה, רק לנבי הוא צ"ח מדה אחרת ואינו מלמדו חלא חורה ככ"ל

גישת הגרי"ז היא שיש מקום לכתחילה גם בדעת הרמב"ם להיבטל ממלאכה. גישה זו שנראית כקרובה להשקפת העולם החרדי עולה גם באגרות החזון איש שמשלב בין הטיעונים:

קובץ אגרות חזון איש - חלק א, אגרת פו

... והנה ידוע כי לא חכמות חילוניות חכמת התורה. אם הרשעות מספיק להם שנים קצובות בימי חרפם של האדם. התורה אינה נקנית אלא למתעללים בה כל ימי חייהם ואחרי שתבתה תעורה שרשיה בלב מבין בימי הנעורים או יוסף מארות בימי עלי ובימי עמידה עד וקנה ושיבה ואז יחזיר באור שמת בנפלאות חבתותיה. ולמיכך היה פן הצורך להסיר מבני עלי המיעטים את עול דרך ארץ ולתת להם תעסוק להשתקק בעסק התורה אחרי חיותם בעלי משפחה ורדדים על צאצאיהם. ופעולם הכיר עם ישראל את חובתו להקדיש לקדושת את שבט לוי. היש אלה שהשליכו אחרי ביום את כל חלק הבלי עולם ובחרו ברובה של תורה ולקיים שבתי בבית ... כל ימי חיה שהמשילם הרמב"ם י"ל לשבט לוי.

ואמנם [החללים] היו שנים במעלה. כי הישיבות כבר הכשירו את הצעיר בבסחון גמור כי לא יפרוש מן התורה כי הקנתה להתלמיד כבר מרץ מספיק להנות מן הפסילה כל המוקשים אשר נורעו לטויהם כפדה החיים הטואנים והחילונים ועוד רצונם שלא לפרוש מן החיים והיא התיק אשר היא חיינו ואורך ימינו. יסולו להם בהנהג מסלה בארץ להשאר בביהמ"ד תחת כנפי התורה לנצח. ועם ישראל היה אמנם זקוק אל מוריהם מאריהם ליהנות מיוז התורה ולשאלו עצה ותעויה. וכל קהלת ישראל לא היתה הבריתם שלימה עד שישבו בקהלתם תלמיד חכם להיות להם רב ומורה השתדלו לסדר לו עניניו ולהקנות לו פנחה שלמה להנות בטורה בחסן לב ובנפש שקטה. או אז עדיף היה מן הצורך

לקיים מוסדות בשם הגלות. כוללים ר"ל לתחזיק חכמים בעלי משמחה שיצטקו בתורה בבחינת תורתם אומנתם כי משרות הקודש לא מלאו את כל הצורך להכניס שלא תשתנה תורה מישראל. אבל מה שונה הוא המצב בארץ לניכח המצב ההנהג אשר הנפשות שהולתם היהדות האמנה חתום עליהן משרות הגה. והחכמה בסוד קיום עמנו שהתורה היא נשמה של העם ונשמת רוח אמת ישארה לקנין יחיד ובצדק הירידה הכללית נשללו האמצעים ההכרחיים של החכמים לפרנסתם וסרנסת אנשי ביתם, ולרגלי המצב הנהג נטל חלק בראש בקיום התורה וחכמת המוסדות החללים.

לקריאה נוספת

- פרופ' יעקב בלידשטיין- 'תורה בשכר- שיטת הרמב"ם, בתוך מברכת משה. <http://www.ybm.org.il/hebrew/LessonArticle.aspx?item=5755>
- שיעור עולמות- 'תורה עם דרך ארץ' <http://olamot.net/shiur/%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%A2%D7%9D-%D7%93%D7%A8%D7%9A-%D7%90%D7%A8%D7%A5>